

Pierre Bourdieu, a huszadik század második felének talán legnagyobb hatású szociológusa néhány hónapja nincs közöttünk. Halála váratlan és fájdalmas volt mindannyiunk számára, akik ismertük, és abban a kitüntetett helyzetben voltunk, hogy tanítványainak vallhattuk magunkat. Az alábbi írás, mely erősen kritikus hangot üt meg vele kapcsolatban, tavaly készült. Egy ideig haboztam, vajon nem kegyeletsértő-e, ha most kerül közlésre. Végül úgy ítéltem meg: nem az, hiszen éppen a tőle elsajátított kritikai szemléletmódhoz maradok hűséges ezáltal is.

Hadas Miklós

A *libido academica* narcizmusa

(Pierre Bourdieu: *Férfiuralom*¹)

Hadas Miklós

Férfiuralom című könyve nem a legjobb formájában mutatja Pierre Bourdieu-t: tétele, miszerint a férfiak és a nők közötti viszony struktúrája alapvetően változatlan maradt az elmúlt ezer évben, igencsak vitathatónak tűnik. Ráadásul – miközben a friss empirikus adatokkal is adós marad – figyelmen kívül hagyja a tárgygal kapcsolatos könyvtárnyi szakirodalmat is. Ennélfogva azt is meg kell tapasztalnia, hogy a férfikutatások szakemberei gyakorlatilag mellőzik e munkáját. Ugyanakkor ez az erősen megkérdőjelezhető könyv korántsem annyira értelmetlen és zavaros, mint amilyennek hevenyészett magyar kiadása mutatja.

Ezeket az állításokat szeretném kifejteni az alábbiakban.

A magyar olvasó, amikor a neves szerző e munkáját kezébe veszi, egyszerre találja magát az ínség és a bőség különös helyzetében. Egyfelől azzal kell szembe-sülnie, hogy a kortárs szociológia egyik legtöbbet idézett és legtöbb nyelvre lefordított szerzőjétől igen keveset olvashat magyarul. Ráadásul a hozzáférhető szövegek vagy régen íródtak, vagy kontextusukból kiszakított részletek, esetleg alapfokú (ön)értelmezések, netán alkalomra született, politikai motivációjú publicisztikai írások, melyek ráadásul többnyire nehezen hozzáférhető kiadványokban tűntek (f) el. Sajnálatos módon Bourdieu fontosabb, világhírnevét megalapozó, jelentős munkái közül (Bourdieu 1979, 1980a, 1984) – tudomásom szerint – egyik sem jelent meg nyelvünkön.

Ugyanakkor a *Férfiuralom* immár két változatban is hozzáférhető magyarul. A szerzőnek a témával foglalkozó első tanulmánya, melyet cikk formájában publikált az általa alapított és vezetett folyóiratban (Bourdieu 1990b), négy évvel később látott napvilágot magyarul (Bourdieu 1994). Emellett e tanulmány magyar fordításával együtt egy interjú is készült vele a témáról (Hadas 1994), melyben némileg árnyalta a tanulmányában kifejtetteket. A franciául 1998-ban, majd magyarul 2000-ben megjelent könyvváltozat figyelmes elolvasása révén tehát az olvasónak kivételes lehetősége nyílik arra, hogy betekintsen a szerzői műhelybe, és in vivo állapotában tanulmányozza a szociológiai alkímia működésmódját. Ez az írás

1 Magyarul a Napvilág Kiadó jelentette meg 2000 végén. Fordította: N. Kiss Zsuzsa, a fordítást ellenőrizte: Gelléri Gábor. (A fordítás alapját képező kiadás: „La domination masculine”. Édition du Seuil. Paris. 1998.)

mindenekelőtt e kíváncsi tekintet számára próbál eszközökkel (hol nagyítóval, hol távcsővel, hol a pillantást terelő mozdulatokkal) szolgálni. Először azt szeretném fölillantani, hogy fogalmilag és szemléletileg hogyan helyezhető el a *Férfiuralom* a szerző munkásságában. Majd a cikk és a könyv összehasonlítása következik. Ezután röviden utalok arra, hogyan viszonyul Bourdieu témával kapcsolatos álláspontja a kilencvenes években mind hangsúlyosabban jelen lévő férfikutatások kérdésvetéseire. Végül a könyv magyar fordításával foglalkozom.

A *Férfiuralom* helye Bourdieu konstruktivista strukturalizmusában

A pályát az ötvenes évek végén kezdő, s a francia szociológiába a hatvanas évek közepén, a nemzetközi figyelem középpontjába pedig a nyolcvanas évek elején berobbanó, filozófus alapképzetségű Bourdieu saját bevallása szerint hatféle elméleti hagyomány szintéziséből igyekezett megteremteni *konstruktivista strukturalizmus*nak (illetve olykor strukturalista konstruktivizmusnak) nevezett önálló paradigmáját (Bourdieu 1985).²

A konstruktivista strukturalizmus megjelölésében a „strukturalizmus” kifejezés azt jelenti, hogy „a társadalmi világban a nyelven, mítoszon és a többi szimbolikus rendszeren kívül léteznek olyan objektív struktúrák, amelyek az ágensek tudatától és akaratától függetlenek, ám mégis képesek az ágensek gyakorlatait és megnyilvánulásait orientálni és megszabni”. A „konstruktivista” pedig azt hivatott kifejezni, hogy „mind a habitust alkotó észlelési, gondolkodási és cselekvési sémák, mind a mezőknek és társadalmi osztályoknak nevezett társadalmi struktúrák meghatározott társadalmi genezissel rendelkeznek”³ (Bourdieu 1987: 147).

Álláspontja szerint a legszélesebb értelemben vett társadalomtudományok – az antropológiától a szociológián át a történettudományig – két szélső nézőpont között ingadoznak. Az egyik a leginkább Durkheim és Marx nevével jellemezhető „objektivizmus” vagy „fizikalizmus”, a másik pedig a husserli–schützi fenomenológiával illusztrálható „szubjektivizmus” vagy „pszichologizmus”. Az ő célja, hogy e két nézőpontot – úgymond – „dialektikus” viszonyba hozza, s ezáltal meghaladja

2 Az első hagyomány a kanti örökségbe tartozó *szimbolikus formák elmélete* (Humboldt–Cassirer), mely a nyelvet, a vallást, a mítoszt, a tudományt és a művészetet az észlelt világot szervező strukturáló struktúrákként írja le, azt vizsgálván, hogy „egy adott szimbolikus forma sajátos logikája hogyan alkot meg egy sajátos világot”. A második hagyomány az ugyancsak explicite neokantiánus *durkheimi szociológia*, amelyben a Cassirernél még az emberi szellem részét alkotó, transzcendens szimbolikus formák a csoportstruktúrából származtatható elemi osztályozási formákká válnak. A harmadik hagyomány a Saussure-re és Lévy-Straussra visszavezethető francia *strukturalizmus*, amely a szimbolikus rendszerekben nem csupán „strukturáló struktúrákat”, hanem „strukturált struktúrákat”, azaz koherens viszonyokat létrehozó rendszereket is lát. A negyedik hagyomány a *marxizmus*, amelynek fő érdeme, hogy – úgymond – a „szimbolikus rendszerek meglétének társadalmi következményeivel foglalkozik, bizonyítván, hogy azok az uralom eszközeiként is értelmezhetők”. Az ötödik a *weberi hagyomány*, amelyből Bourdieu két vonást tart kiemelendőnek: a szakértői testület és a relatív autonómia jelentőségének hangsúlyozását. Végül a hatodik a Husserlig visszavezethető *fenomenológiai tudásszociológia* hagyománya. Minderről lásd még: Hadas (2001).

3 Amennyiben franciául kiadott munkáiból idézek, azt – hasonlóan a jelen idézethez – a továbbiakban is a saját fordításomban teszem (H. M.).

ellentmondásait. Ennek érdekében modellértékűnek tekinti a modern matematika és fizika relacionista gondolkodásmódját, mert ennek során e két tudomány „az elemek közötti viszonyokat, nem pedig a szubsztanciát azonosítja a valósággal” (Bourdieu 1987: 148–150).

E relacionista szemlélet a bourdieu-i szociológia egyik kulcsa. Ez indokolja a hajdani arisztotelészi–tomista *habitus*fogalom bevezetését és újrafogalmazását is. (Egy olyan fogalomról van szó, amit az európai filozófia és szociológia Hegeltől Husserlig, Webertől Durkheimig, Marcel Mausstól Merleau-Pontyig már többekévéb módzseresen és szisztematikusan alkalmazott.) Mindezt azért tartja fontosnak, mert általa a kutatónak lehetősége nyílhat az „intellektuális idealizmus” és a „pozitívista materializmus” vélt antinómiáinak meghaladására. A habituselmélet révén a kutató megragadhatja az ágensek azon stratégiáit, amelyek nem „az objektív föltételek adekvát ismeretén alapuló tudatos céltételezések termékei, nem is az okként tételezett létföltételek mechanikus következményei, hanem az adott szituációkhoz objektíve igazodó »gyakorlati érzék« megnyilvánulásai”. Ily módon e fogalom bevezetésével Bourdieu túllépni igyekszik mind a racionális döntések elméletének „szubjektív és objektív teleologikusságán” (Hadas 1993), mind a mechanikus determinizmus „korlátolt empirizmusán”. E gyakorlati érzék „az azonos létföltételek tartós meglétének terméke”, s mint ilyen, a sportolók játék közben megnyilvánuló „játszmaérzékehez” hasonlóan, „objektíve anticipálja a világ folyásának immanens szükségszerűségét”. Ebből adódik, hogy „az ágensek az egyszerű véletlennél jóval gyakrabban teszik azt az »egyetlen dolgot, amit tenniük kell«” (Bourdieu 1987: 21). Következésképpen az élet többnyire úgy zajlik, mintha benne mindig minden a „legjobb rendje szerint” volna.⁴

A habitus fogalma relacionális fogalom, amennyiben objektív struktúrák és gyakorlatok közötti közvetítés jelölésére szolgál... A pozitívista materializmussal szemben a gyakorlat elmélete mint gyakorlat azt állítja, hogy a tudás tárgyai megkonstruáltak, és nem passzívan rögzítettek. Az intellektuális idealizmussal szemben pedig emlékeztet

4 „Mint olyan strukturált struktúrák (opus operatum), amelyeket – a különféle mezők sajátos logikája által kikényszerített átfogalmazások árán – ugyanaz a strukturáló struktúra (modus operandi) termel szakadatlanul, valamely ágens gyakorlatai egymással objektív értelemben harmonizáltak, bár az ágens nem keresi szántszándékkal ezt az összhangot, és összhangban vannak az adott osztály többi tagjának gyakorlataival is, bár tudatos egyeztetés ugyancsak nem volt. ... Egy adott ágens, illetve egyazon osztály valamennyi ágensének gyakorlatai stílusukban azért hasonlítanak egymásra (mely hasonlóság következtében minden egyes gyakorlat bármely másik metaforájának tekinthető), mivel azonos észlelési, gondolkodási és cselekvési sémák különböző mezők közötti állandó átvitelének termékei” (Bourdieu 1979: 192–193).

„A habitus egyszerre az objektíve osztályozható gyakorlatok generáló elve, valamint ezen gyakorlatok osztályozási rendszere (principium divisionis)... A különböző létföltételek különböző habitusokat termelnek ki, amelyek egyszerűen átvihetők a gyakorlat különböző területeire. A különböző habitusok által előidézett gyakorlatok... a létföltételek által objektíve kijelölt eltéréseket kifejező különbségrendszerek formájában jelennek meg. E különbségrendszerek életstílusokként funkcionálnak, mely életstílusok megfelelő jegyeit az észlelési és értékelési sémákkal rendelkező ágensek észlelik, interpretálják és értékelik. A gyakorlatokat és a gyakorlatok észlelését strukturáló struktúráként szervező habitus egyúttal strukturált struktúra is, mivel az észlelést szervező elv, mely a társadalmi világot logikai osztályokba sorolja, maga is a társadalmi osztályok létének inkorporációjából származik” (Bourdieu 1979: 190–191).

minket arra, hogy a konstrukció elve a habitus, azaz olyan strukturáló diszpozíciók rendszere, amelyek a gyakorlatban konstituálódnak, s amelyek folyamatosan gyakorlati – és nem kognitív – funkciókkal bírnak (Bourdieu és Wacquant 1989: 36).

A szerző legfontosabb elemzési egysége a *társadalmi osztály*, mellyel kapcsolatban – a relacionista gondolkodásmód logikájának megfelelően – az alábbi módon értelmezi az osztályhabitus és az egyéni habitus viszonyát:

Ha definiálni kívánjuk az osztályhabitus és az egyéni habitus közötti kapcsolatot, azt mondhatjuk, hogy az osztály- (vagy csoport-) habitus interiorizált struktúrák, közös észlelési, fogalomalkotási és cselekvési sémák szubjektív, de nem egyéni rendszerének tekinthető... Valamennyi egyéni diszpozíciós rendszer a többi strukturális variánsának tekinthető, amelyben az adott osztályon és pályáiban belüli pozíció egyedisége fejeződik ki. Az ún. „személyes” stílus, vagyis az a különös ismertetőjegy, amelyet magán hordoz egy adott habitus valamennyi terméke, legyen szó akár egy gyakorlatról vagy egy műalkotásról, sohasem más, mint egyfajta eltérés egy korszak vagy egy osztály eredeti stílusához képest. Az egyéni habitusok közötti különbségek alapelve a társadalmi pályáik egyediségéből származik, mely pályáikkal kronologikusan elrendeződő és egymásra visszavezethetetlen meghatározottságok sora korrelál: a habitus... egy olyan kivételes integrációt valósít meg, amelyet egy osztály valamennyi tagjának az első, statisztikailag közös tapasztalatai uralnak (Bourdieu 1980a: 101–102).

E viszonylag hosszú idézetekre azért volt szükség, hogy érzékelhetővé váljon: a *Férfiuralomban* Bourdieu lényegében nem tesz mást, minthogy az osztályhabitus helyébe a gender, azaz a társadalmi nemek (a férfiak, illetve a nők) egymáshoz fűződő relációja által meghatározott habitustényezőket illeszti. Egyszerűbben fogalmazva: a *Férfiuralomban* az osztály helyébe a társadalmi nem kerül. Ebből adódóan kitüntetett jelentőséget tulajdonít a testivé lett, azaz megtestesült viselkedésformáknak, amelyek nem tudatos szinten szabályozzák az emberi megnyilvánulásokat; és miután mások által is észlelhetőek, e megnyilvánulások társadalmi osztályozására, illetve megkülönböztetésére is alkalmasak. A tanulmányban egyenesen a „szimbolikus erőszak testi kényszerré válásáról”, az „uralmi viszonyok szomatizációjáról” van szó. Szellemes és meggyőző fejtegetéseket olvashatunk arról, hogyan jelennek meg a test tagolásában (főnt/lent, alul/fölül) a nagy kulturális oppozíciók: a tiszta versus tisztátalan, a nyilvános versus nem nyilvános, a legitim versus illegitim. (Jellemző módon – mutat rá a szerző –, a szorosan vett nemi aktus elgondolásakor hagyományosan azt a pozíciót tekintik „normálisnak” és „klasszikusnak”, amelyben a férfi van fölül, s az ettől eltérőeket gyakorta szankcióra ítéltető elhajlásnak, perverziónak minősítik.) Bourdieu kiélezetten fogalmazza meg itt a feminista gondolkodók egyik alaptézisét, miszerint a társadalmilag megkonstruált biológiai test egyben politizált test, sőt maga a „megtestesült politika”. Ennek kapcsán többek között az iskolai alapoktatást említi, mely – például annak elsajátításával, hogyan kell tartani a (maszkulin) jobb kezét, hogyan kell járni, hogyan kell valakinek a szemébe nézni, hogyan kell és szabad öltözködni – szexuális alapon differenciált etikai, politikai, sőt kozmológiai elemek sokaságát építi be a felnövekvő generációk nem tudatos diszpozícióiba.

A Férfiuralom két változata

Az 1990-ben megjelent tanulmány fő tézise, hogy a férfiuralom – mely minden uralom modelljének tekinthető – olyan társadalmi intézmény, mely évezredek óta mélyen bevéődött az objektív társadalmi és a szubjektív gondolkodási struktúrákba, s a mediterrán régió archaikus kabil társadalmában lényegében ugyanazon törvények szerint létezik, mint a huszadik század elején London Bloomsbury negyedében Virginia Woolf közegében, avagy az ezredvégen Nyugat-Európában. Keletkezésének alapja a férfiak szocializációja során öntudatlanul elsajátított *libido dominandi*, azaz az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, egyfajta belső kényszerre épülő kötelességtudat, amivel a férfi „önmagának tartozik”. E készítés, avagy *illúzió dominandi* végső soron nem más, mint a férfiasság hangsúlyozásának, teljesítménykényszerének kötelezettségébe vetett hit, mely a társadalmilag meghatározott elfojtásoknak köszönhetően a valóságelvet teszi meg az örömelel forrásául, s a férfiakat más férfiak (és közvetve a hozzájuk tartozó nők) legyőzésére, megelőzésére, azaz olyan játékok művelésére készíti, amelyek határeseti formája a háború. Ugyanakkor az elnyomó férfiak is áldozatokká válnak, mégpedig – önmagukat is elnyomó – saját illúziójuk áldozataivá.

Ebben a nemileg meghatározott, „szexualizált és szexualizáló” társadalmi munkamegosztási rendszerben a férfiak a nyilvános szférákban, míg a nők a nem nyilvános, nem profit- és hatalomorientált, s többnyire korlátlan időráfordítást igénylő magán-szférában tevékenykednek. Ez utóbbiak lényegében cseretárgyként szolgálnak a férfiak virtuson és méltóságon alapuló játékaiban, s ebbéli minőségükben a férfiak *szimbolikus tőkéjének* újratermelődését szolgálják. A nők – folytatódik a gondolatmenet – *a tetszés fölkelésére vannak hajlamosítva*, így nem véletlen, hogy idejük jelentős részét *kozmetikai munkálkodással* töltik. Ők azok, akik az esztétikai játékszabályok által (is) szervezett ceremóniák (családi és vállalati ünnepek, irodalmi szalonok, fogadások) fő felelősei, ennél fogva elsősorban a megkülönböztető jegyek termelésére és fogyasztására szakosodott kulturális szférában foglalhatnak el fontosabb pozíciókat. Emellett – Virginia Woolf szép metaforájával szólva – *a hízog tükör* szerepét játsszák, mely tükörben a férfiak önmaguk kinagyított képét pillanthatják meg. Végül tehát a nők valamennyi megnyilvánulásukkal az őket birtokló férfiak vagyont gyarapítják. Ugyanakkor rendelkeznek *a kirekesztettek tisztánlátásával*, s így „szórazott távolságtartással” szemlélhetik a férfiak „halálosan komoly” játékeit.

A mondandó két oldalról nyer alátámasztást. Egyrészt a kabil társadalom anyagi és szimbolikus univerzumának, azaz mindennapi gyakorlatainak és teljes kozmológiájának nemi alapon strukturált, s ábra segítségével is szemléltetett leírása révén. Ennek során Bourdieu meggyőzően mutatja be, hogy minden olyan tevékenységet a nők végeznek, mely a „bensővel”, a „nedvessel”, az „alacsonnyal”, vagy éppen a „görbével” kapcsolatos (tehát nemcsak a gyermeknevelést, hanem az olyan piszkos házi munkákat is, mint az állatok kiganézása), szemben a férfiakra háruló, „külsőnek”, „hivatalosnak”, „egyenesnek”, „száraznak”, „magasnak” (stb.) tekinthető tevékenységekkel.⁵ A kifejtettek alátámasztására szolgáló másik refe-

⁵ Szerzőnk az erre vonatkozó fejtegetéseket jórészt a már említett alapművéből (Bourdieu 1980a) emelte át.

rencia Virginia Woolf *Világítótorony* című regénye, melynek főhőse, Mr. Ramsey kitűnő hivatkozási alapot teremt a szerző számára a *libido dominandin* alapuló modern kori férfidiszpozíciók bemutatására. Mr. Ramsey, a századelő brit egyetemi embere ugyanis az a férfi, akinek „minden szava megfellebbezhetetlen parancs”, akinek előrejelzései „mintegy magukban foglalják tulajdon igazolásukat”, s akinél a tudományos előrelátáshoz hasonlítható tekintélyelvű atyai jóslás a „jövőre is kiterjeszti a múlt befejezettségét”. Ő az a férfi, aki belülről éli át a *libido academicának* a harci játékok metaforáiban kifejeződő jelentéstartalmait: „Mr. Ramsey kihúzta magát, s úgy állt ott, szálegyenesen, mint egy oszlop, az urna mellett. Ki hibáztathatja, ha így állva egy pillanatig, a hírnévre, a mentőexpedíciókra, a hálás követői által csontjai fölé emelt kövekre gondol?” (Woolf 1971: 60–61, P. B. kiemelései).

Mostanra az olvasóban talán már motoszkál a kérdés: miért kell ennyit foglalkozni egy 1990-es cikkel egy 1998-ban megjelentetett francia könyv 2000-es magyar kiadása kapcsán? Nos, a válasz igen egyszerű: azért, mert a cikkről leírtak változtatás nélkül érvényesek a könyvre is! A két szöveg között nincs lényegi különbség a fő mondanivaló, az alkalmazott fogalomkészlet, valamint az empirikus hivatkozási alapként fölhasznált referenciák között.⁶ Akkor viszont – tamáskodhatunk tovább – mennyiben más a két szöveg? Vajon miért tartotta fontosnak Bourdieu, hogy tanulmányát nyolc évvel később, nem egészen kétszeres terjedelemben, egy kis könyvben is megjelentesse?

Első közelítésben nem tűnik megalapozatlannak az a föltevés, hogy elégedetlen lehetett írásának formszerkezetével, hiszen ún. *normalien*-ként, azaz a Napóleon által alapított *Ecole Normale Supérieure*, a francia társadalomtudományos elit legnagyobb presztízzsel rendelkező *Grande Ecole*-jának volt diákjaként ő egy olyan filozófiai hagyomány letéteményese, mely a „tartalommal” legalább azonos jelentőséget biztosít a „forma” eleganciája számára. Ez egyrészt azt jelenti, hogy ebben az alapvetően filozófiai megalapozottságú hagyományban a gondolatokat a bináris oppozíciókból születő (látszólagos) paradoxonok folyamatos föloldásának könnyed eleganciájával kell kifejezni. E kötelezettségnek természetesen az első szövegváltozat is – miképpen a szerző szinte valamennyi munkája – magától értetődő könnyedséggel tesz eleget. Ugyanakkor ami a nagy formszerkezeti egyensúlyt, a mű nagy arányait illeti, a két változat között már jelentős esztétikai különbségeket találhatunk – az utóbbi változat javára. Míg ugyanis a korábbi cikk hét, többé-kevésbé ad hoc című és eltérő hosszúságú fejezetre tagolódik⁷, addig a könyv sokkal inkább megfelelni látszik a skolasztikus tradíció formaelveinek: három részből áll, melyek közül az első öt, az utolsó négy⁸, a középső pedig három alfejezetet

6 Annál meglepőbb, hogy a francia kiadásban semmi nem utal arra, hogy a szerző ugyanezzel a címmel 1990-ben saját folyóiratában már publikált egy cikket. E tekintetben a magyar kiadás némileg korrektebbnek tekinthető, hiszen itt az előszó első mondatában Bourdieu említi, hogy a témával már korábban is foglalkozott. Igaz, pontos referenciát itt sem ad.

7 A szimbolikus erőszak: a testi kényszer; az uralmi viszonyok szomatizálása; a szexualitás társadalmi konstrukciója; az illúzió és a libido dominandi társadalmi genezise; a kirekesztettek tisztánlátása; a nő mint cseretárgy; az intézményi libido.

8 Apróságna tűnik, pedig egyáltalán nem az: nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a francia kiadásban – szemben a magyar kiadással – a *postscriptumot* úgy tördelték, hogy az a harmadik rész utolsó fejezetének tűnjék.

tartalmaz, s az egészet egy preambulum és egy összefoglalás keretezi⁹. Megteremtődik tehát egy kváziszimmetria, mely ugyanakkor – az ortodox konzervativizmus látszatát elkerülendő – finom formaszervezeti disszonanciák révén idézőjelbe is tétetik. Hiszen a *postscriptum*, ha akarom, beletartozik a harmadik részbe – s akkor ez a rész is öt alfejezetből áll –, ha akarom, nem.¹⁰ Miképpen nézőpont kérdése az is, hogy a függelék a formaszervezeti egyensúlyt kibillentő, lényeges (al)fejezetként, vagy a fő mondandóhoz képest másodlagos jelentőségű szerkezeti egységként fogjuk-e föl. Mindenesetre az a tény, hogy a szerző végkövetkeztetései utánra illeszti e részt, arra látszik utalni, hogy a meleg- és lesbikusmozgalommal kapcsolatban megfogalmazott kérdései kívül esnek fő mondandóján.

Ebben a retorikai hagyományban tehát a látszólag „formai” kérdések – a tudatosan lebegtetett, sejtetett, érzékeltetett finom megkülönböztetések és különbségtételek komplex játékból adódóan – „tartalmi” jelentőséggel bírnak. A kint és bent egyidejűségének ambivalenciáját megteremtő technikák nagyon is lényeges összetevői a *libido academica* e típusának. Ezért föltehetőleg e beállítódás készítő ereje is elősegíthette, hogy a szerző egy új, tökéletesebb változatot készítsen korábbi cikkéből. Persze, bármennyire fontos is egy hagyomány retorikai követelményrendszere, önmagában minden bizonnyal nem lett volna elegendő arra, hogy új szövegváltozat szülessék. Ehhez másra is szükség van. Így – hogy a választ egy első látásra talán kevésbé fontosnak tűnő, ám a finom megkülönböztetésekre rendkívül sokat adó francia szellemi közegben igencsak nagy jelentőségű tényezővel folytassam – a *referenciahorizont*, azaz a kifejtendő mondandó szempontjából fontos hivatkozások súlypontjainak időközben történt megváltozására. Ha ugyanis figyelmesen szemügyre vesszük, milyen források, szakirodalmi hivatkozások alapján fejt ki gondolatait Bourdieu a két szövegben, nem elhanyagolható jelentőségű eltérésekre bukkanhatunk.

Legelőször is az tűnhet szemünkbe, hogy mindkét szövegváltozatban kiemelkedően magas az önreferenciák száma: a cikkben nyolc, a könyvben tizennégy saját műre hivatkozik. A legtöbbször hivatkozott munka a *Le sens pratique* [A gyakorlati érzék] (Bourdieu 1980a): a cikkben tízszer, a könyvben tizenegyszer említetik. Ezenkívül még két saját könyv (Bourdieu 1979, Bourdieu 1982), valamint egy cikk (Bourdieu 1990a) található, amelyekre mindkét esetben legalább kétszer hivatkozik. Ugyanakkor a cikkben található másik négy önhivatkozás¹¹ már nem szerepel a könyvben. Ezzel szemben hat olyan, 1990 előtt publikált írására hivatkozik könyvében¹², amelyekre a cikkben nem történt utalás. Ezek mellett öt 1990 után meg-

9 A magyar fordításban ezek az „előljáróban”, valamint a „zárszó” kifejezésekkel illettettek.

10 Az eredetiben, mint már utaltam rá, a latin „preambulum”, valamint „postscriptum”, s nem a francia nyelvű préface (előszó) és postface (utószó) fogalom található. Azaz: a latin nyelvű kifejezések alkalmazása szintén része e retorikai hagyománynak.

11 *Le nord et le midi*; *L'ontologie politique de Martin Heidegger*; *La noblesse d'état* és a *Le patronat*. Ez utóbbi két könyv esetében az önhivatkozás elmaradása minden bizonnyal nem függetleníthető attól, hogy e munkák társszerzője, Monique de Saint Martin időközben megszakította együttműködését Bourdieu-vel.

12 *Célibat et condition paysanne* (1962); *Travail et Travailleur en Algérie* (1963); *Algérie 60* (1977); *Sur le pouvoir symbolique* (1977); *Homo academicus* (1984); *Choses dites* (1987).

jelent munkáját tartja említésre méltónak¹³. Összességében a cikkben tizenhét, a könyvben huszonhét hivatkozik saját munkára. Látható tehát: időközben megváltozott a szimbolikus öntörténelmet alkotó elemek közötti mitikus rend struktúrája, amit finoman, de a bennfentesek számára jól érthető módon érzékelteni kellett.

Ha szemügyre vesszük a másokra vonatkozó hivatkozásokat is, föltűnhet, hogy mindkét szövegváltozatban önmagán kívül viszonylag keveset és viszonylag kevés szerzőt referál.¹⁴ Mindazonáltal a könyvben jóval több a hivatkozás, így – különösen, ha figyelembe vesszük a formaszervezetről elmondottakat is – egyértelmű: e második, bővített változat sokkal jobban megfelelni látszik a tudományosság követelményeinek. A hivatkozott szerzők toplistáját a könyvben (a huszonhét önhivatkozás után) Foucault és Sartre vezeti négy, ill. három említéssel. Foucault fontossága időközben határozottan növekedett (hiszen a cikkben csak egyszer fordult elő a neve), s még ha az esetek többségében polemizál is vele Bourdieu, maga a tény, hogy – másokkal szemben – polemizálásra egyáltalán méltónak tartja, figyelmet érdemel. Sartre-ral éppen fordított a helyzet: a cikkben van egy hosszabb – noha apróbb betűkkel szedett – bekezdés, mely azzal foglalkozik, hogyan válik a filozófus kasztrációs szorongásokkal teli magánfantáziája, mely a nemi aktust a „lekvárba fúló darázs” metaforájaként fogja föl, egy „alapvető filozófiai intuícióvá”, mely a „magáértvaló mézédés haláláról”, a „magánvaló nőiesen gyöngéd bosszújáról” és a „tudat nyálkásságáról” értekezik. E bekezdést – komoly önmérsékletéről téve tanúbizonyságot – Bourdieu jobbnak látta nem beilleszteni könyvébe, noha Sartre-ra (is) vonatkozó, ám konkrét példa híján nemigen érthető (magyarul pedig végképp zavaros), szimpla denunciacióvá váló utalás azért itt is megtalálható¹⁵.

Az 1990-es cikkben a fent említetteken kívül mintegy harminc-egynéhány szerzőre hivatkozik – többnyire egy alkalommal. Közöttük megtalálhatók a más Bourdieu-művekben is gyakran fölbukkanók (Bergson, Kant, Husserl, Kafka, Lévi-Strauss, Van Gennepe, Freud, Lacan), valamint a téma kapcsán érintett, kevésbé ismert, főleg francia, ám a feminizmussal kapcsolatba nem hozható kutatók. Egy lábjegyzetben tesz említést az „esszencializmusban sűrűn megfeneklő” „feminista diskurzusról” (Bourdieu 1994: 49), s ennek kapcsán Féral, Irigarayt és Kristevát említi. A könyvben már jóval több szerzőre hivatkozik – általában szintén egy-egy alkalommal. Ám e referenciák közül nemcsak Féral, Irigaray vagy

13 *Les règles de l'art* (1992); *La misère du monde* (1993); *Le corps et le sacré* (1994); *Apologie pour une femme rangée* (1995); *Méditations pascaliennes* (1997).

14 Ehhez képest nehezen érthető, miért nem szerepel a *Bourdieu* név a könyv francia kiadásának névmutatójában. Ráadásul még irodalomjegyzék sincs: a fölhasznált irodalmak a lábjegyzetben található, jócskán megnehezítve ezáltal az olvasó dolgát.

15 „A leggondosabb elemző (egy Kant, egy Sartre, egy Freud, sőt egy Lacan) is kockáztatja a tudattalan elgondolását, megkísértve, hogy egy átgondolatlan tudattalanból meríti gondolati eszközeit – tudtán kívül” (123. o.). Eredetiben a mondat így fest: „Et l'analyste le plus averti (un Kant ou un Sartre, un Freud ou un Lacan même...) risque ainsi de puiser sans le savoir dans un inconscient impensé les instruments de pensée qu'il emploie pour tenter de penser l'inconscient” (123. o.). Ezt a mondatot valahogy így kellett volna magyarra fordítani: „Ily módon a leggondosabb elemző (...) is azt kockáztatja, hogy a tudattalan elgondolásának megkísérlésére (és nem „megkísérlésére”) irányuló gondolati kategóriáit – tudtán kívül – egy nem elgondolt tudattalanból meríti.”

Kristeva hiányzik immár, hanem – annak ellenére, hogy legalább harminc alkalommal hivatkozik 1990 után megjelent munkákra – hiába keressük a társadalmi nemek kutatása kapcsán az utóbbi évtizedben világhírűvé lett kutatók munkáit is.¹⁶ Egyedül Judith Butler nevével találkozhatunk a fontosabbak közül. De – enyhén szólva nem kifejezetten korrekt módon – a tőle származó idézet is a Bourdieu által elmondottak alátámasztására hivatott¹⁷.

Mindezek után lássuk a két szövegváltozat közötti tartalmi különbségeket!

Zárójelbe téve a formai változásokat (a stilisztikai finomításokat, a preambulum és az összefoglalást tartalmazó zárófejezet beillesztését, melynek kulcsmondatai egyébként az eredeti cikk első bekezdéséből származnak), egyértelműen új gondolatokat hordoz az uralomról és a szerelemről szóló postscriptum¹⁸, valamint a meleg- és lesbikusmozgalmakkal foglalkozó függelék¹⁹. A szövegtestbe lényegében egy új rész került: a „Permanenciák és változás” című fejezet²⁰. Koncentráljunk ez utóbbira, már csak azért is, mert a cím alapján ettől várhatjuk, hogy a férfiuralom

16 Kivétel talán Th. Laqueur, L. Schiebinger és R. A. Nye.

17 „Judith Butler semble elle-même rejeter la vision »volontariste« du genre qu'elle semblait proposer dans *Gender Trouble* lorsqu'elle écrit: »The misapprehension about gender performativity is this: that gender is a choice, or that gender is a role, or that gender is a construction that one puts on, as one puts clothes in the morning«” (110. o.).

Mindez a magyar változatban így néz ki: „Judith Butler is mintha elvetné a *Gender Trouble* c. könyvben felsejülő korábbi elméletét, amikor azt hangoztatja, hogy »A nemi hovatartozás kifejeződése kapcsán a félreértés a következő: a nem korántsem választható jelleg, szerep, vagy olyanfajta konstrukció, amit felölt valaki, mint reggelente ruháit«” (110. oldal). Bourdieu – végrehajtva egy klasszikus csúsztatást – azt felejt el megemlíteni, hogy Butler e szövegrészben a *Gender Trouble szélsőséges interpretációinak kritikáját* fogalmazza meg. Szó sincs tehát arról, hogy „elvetné” korábbi elméletét. De a francia változat annyiban legalább korrekt, hogy angolul idézi a forrást. A magyar változathoz viszont nem csupán annak egyértelmű jelzése marad el, hogy az eredetiben itt angol idézet szerepelt (főlhetőleg azért, mert a francia szerkesztők jobbnak látták nem lefordítani az alig lefordíthatót), hanem annak magyarra fordítása során egyszerűen eltűnik a butleri kulcskategória, a „gender performativitás”, s a pongyola és semmitmondó „nemi hovatartozással” helyettesítődik. Ráadásul a „gender” fogalma sem a magyar szaknyelvben egyre inkább bevett „társadalmi nemként”, hanem egyszerűen „nemként” fordítatik. Így pedig éppen a lényeg válik érthetlenné és rekonstruálhatatlanná.

18 Ebben lényegében azt fogalmazza meg, hogy határesetekben létezhet kivétel a férfiuralom általános szabálya alól. Ilyen határesetnek tekinthető a „szerelem varázsszigete, ahol folytatólagos csoda zajlik: az erőszakmentesség csodája, amely lehetővé teszi a teljes kölcsönösségen alapuló viszonyt” (118. oldal). A tézis némileg meglepő, hiszen mi sem lett volna könnyebb, mint erre a területre is kiterjeszteni a törvény érvényességét. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Bourdieu szerint a társadalmi viszonylatoknak létezhetnek olyan dimenziói is, melyekre *nem* érvényes a szociológia kompetenciája.

19 Itt alapvető paradoxonnak azt tartja, hogy vajon „lázdhatunk-e másképp a társadalmilag ránk kényszerített kategorizálás ellen, mint épp e kategorizálás jegyében kategóriába tömörülve, életben tartva az osztályozást, a korlátokat, amelyekkel szembeszegülünk?” (129. old.). Vagy másképpen fogalmazva: „hogyan vehetjük elejét annak, hogy a mozgalom vívmányai gettósodáshoz vezessenek?” (132. o.). E kérdéseket korábban radikálisabb és elutasítóbb tételek formájában fogalmazta meg a *Férfiuralom* cikkváltozatában: „Aki minden különösebb eljárás nélkül szociológiai problémává alakít át egy elnyomott csoport által felvetett társadalmi problémát, az valójában már a kezdet kezdetén figyelmen kívül hagyja mindazt, ami a tárgy realitását alkotja, miközben az uralkodás társadalmi viszonyait egy olyan entitással, esszenciával, magábanvaló és magáértvaló gondolattal cseréli fel, amilyen (és ez a men's studies esetében meg is történt) egy kiegészítő entitás (Bourdieu 1994: 46).

20 A könyv magyar fordításában, mint arról az alábbiakban még szó lesz, „Állandók és változók” szerepel.

változatlanságát és örökérvényűségét hangsúlyozó cikkhez képest valami újat tartalmaz majd.

A „dehistorizálás történelmi munkájának történeti rekonstrukcióját” feladatul tűzve maga elé, Bourdieu a folyamatosságot fönntartó társadalmi intézmények (az egyház, az állam, az iskola, a család) történetének tanulmányozását tekinti a „nők történelmét” vizsgáló megközelítés elsődleges feladatának. A legjelentősebb *változásnak* azt tartja, hogy a férfiuralom „többé nem magától értetődő evidencia”, hanem „sokszor megvédendő, igazolandó ügy, hárítás, szabadkozás tárgya” (96. o.). Ennek okát részben a feminista mozgalom kritikai tevékenységében látja, részben a „női léthelyzetben végbement gyökeres változásoknak” tudja be. Ezen változások sorában beszél az iskoláztatási és munkaerő-piaci (azaz a nyilvános szférába jutást lehetővé tevő) tényezők nők számára kedvező változásáról, a házasságkötési életkor kitolódásáról, a családszerkezetről és a családi munkamegosztásról.

Ugyanakkor e változásoknál fontosabbnak tartja, hogy a „körülmények szembező változása elfedi a viszonylatok folytonosságát” (97. o.)²¹, azt nevezetesen, hogy a „*különbség struktúrája változatlan marad*” (98. o.). Ezért ő azon jegyek hangsúlyozását tartja fontosnak, amelyek arra utalnak, hogy a társadalmi térben elfoglalt pozíciójuktól függetlenül „a nők továbbra is egy »szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiaktól«”, mely – akárcsak a feketék bőrszíne – „aláássa létüket és megnyilvánulásait” (100. o.). Hiszen akár titkárnőként, azaz a bürokráciák női szolgálószemélyzetének tagjaiként, akár oktatóként vagy ápolóként dolgozzanak, a nyilvános szférában is jórészt a magánszférából származó tevékenységeiket végzik. Ráadásul „egy nő (...) azonos adottságok mellett is számíthat arra, hogy egy tekintélyes poszton²² férfit részesítenek előnyben vele szemben” (101. o.). S miután a világ ilyen berendezkedését a nők természetesnek fogadják el, joggal fogalmazható meg a tézis, miszerint a „habitusok ebből következő állandósága az egyik legfontosabb tényezője a nemek szerinti munkaszervezet viszonylagos állandóságának” (102. o.).

21 „Les changements visibles des *conditions* cachent en effet des permanences dans les *positions relatives*: l'égalisation des chances d'accès et des taux de représentation ne doit pas masquer les inégalités qui subsistent dans la répartition entre les différentes filières scolaires et, du même coup, entre les carrières possibles” (97–98. o.). Magyarul ezt olvashatjuk a kötetben: „A *körülmények szembező változása elfedi a viszonylatok folytonosságát; az esélyegyenlőség és a százalékarányok mit sem változtatnak a különféle iskolák közti megoszlás, ezzel a pályaválasztás egyenlőtlenségein*” (97. o.). Ehhez csak annyit: a francia szövegben nem véletlenül szedték kurzívval a „*conditions*” és a „*positions relatives*” fogalmait. És önmagában ugyan még nem volna nagy hiba a „*conditions*”-t „*körülményekként*” fordítani, csakhogy, mivel itt fontos kulcskategóriáról van szó, akkor minden alkalommal ehhez kéne ragaszkodni. Ám nem ez történik. A 110. oldalon például „*léthelyzetként*” fordítódik a „*condition*”. (Ez utóbbi egyébként sokkal szerencsésebb, mivel pontosabban utal arra, hogy Bourdieu korábbi műveiben inkább a „*condition d'existence*” fogalmát használta a „*condition*” helyett.) Ugyanakkor kifejezetten tévedés „*viszonylatokként*”, s nem „*relatív pozícióként*” magyarázni a „*positions relatives*” terminust. Annál is inkább, mert ez utóbbi esetben is bevett, bourdieu-i alapkategóriáról van szó. A mondat maradék részének pedig egyébként valahogy imígyen kellene hangzania magyarul: „a beiskoláztatási esélyek és a (nemek közötti) reprezentációs arányok kiegyenlítődése nem rejtheti el a különböző iskolai csoportnak – s ebből adódóan a lehetséges pályáivek – megoszlása között fönálló egyenlőtlenségeket”.

22 Az eredetiben „*position d'autorité*” szerepel, amit „*uralmi pozícióként*” kellett volna fordítani.

És akkor ezen a ponton ismét utaljunk vissza a korábbiakban említett főművek egyikére, a *Distinction* [Distinkció]-ra! Ezáltal ugyanis láthatóvá válik a szerző *paradigmaexpansziós stratégiája*. Amikor ugyanis Bourdieu a „transzhistorikusságról”, a „habituskos állandóságról”, a látható változások által elfedett „láthatatlan struktúrák változatlanúságról”, azaz a „struktúra erejéről” (és nem „hatalmáról”, ahogy a magyar szövegben olvasható; de erről majd később!) értekezik, akkor – strukturalistaként alárendelve a változást az azonosságnak – lényegében nem tesz mást, mint hogy korábban kidolgozott fogalomkészletét, szemléletmódját újabb és újabb területekre terjeszti ki.

Mert mit is mond a *Distinkció*ban? A domináns osztály és a kispolgárság egyes frakciói közötti viszonyokat egy háromdimenziós térben elemzi: egyrészt az osztályok, ill. osztályfrakciók által birtokolt tőke mennyiségét, másrészt e tőke struktúráját (azaz a gazdasági és kulturális tőke arányát, illetve a tőkék közötti rekonverziós stratégiákat), harmadrészt e két tényező időbeli változásait vizsgálja. A kifinomult és szellemes, s a hatvanas-hetvenes évek francia társadalmának (pontosabban: párizsi „domináns osztályának” és „kispolgárságának”) kritikus szemléletű ismeretéről tanúskodó elemzése révén sikerül a társadalmi struktúra újratermelésének modelljét is fölvázolnia. A *társadalmi struktúra translációs reprodukciójának* (eltolódás révén történő újratermelésének) kapcsán a következőképpen fogalmaz (a 16–18 éves francia fiatalok beiskoláztatási arányainak 1954 és 1968 közötti módosulásait illetően):

A rekonverziós stratégiák azon folyamatos akciók és reakciók egyik vonatkozásának tekinthetők, amelyek révén valamennyi csoport a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójának fönntartására vagy megváltoztatására törekszik. Azokat az akciókat, amelyek által valamennyi osztály és osztályfrakció a más osztályokkal szembeni újabb és újabb előnyök megszerzésére, azaz objektíve az osztályok közötti objektív viszonyok struktúrájának átalakítására törekszik (mely viszonyok az egyes tulajdonságok statisztikai eloszlása révén regisztrálhatók), más osztályok azonos célok irányába mutató reakciói ellensúlyozzák (s ezáltal az eredeti akciókat ordinálisan érvénytelenítik). Az ellenirányú akciók következtében az osztályok és osztályfrakciók közötti versengés tétjét képező javak elosztásának struktúrája egészében eltolódik (Bourdieu 1979: 176–177) (...)

A deklaszálódás és reklasszálódás dialektikája azt jelenti, hogy valamennyi csoport azonos irányba, azonos célok, azonos tulajdonságok elnyerése felé halad. E tulajdonságok, melyeknek hordozója a versenyben legelöl álló csoport, per definitionem hozzáférhetetlenek a hátrább elhelyezkedők számára, hiszen megkülönböztető sajátosságuk éppen ritkaságukban, egyediségükben rejlik. Ezért mihelyest az alacsonyabb rangú csoportok számára is hozzáférhetővé válnak, többé már nem azok, amik korábban voltak. Ennélfogva a különbségek, eltérések, rangok, rangsorok, prioritások, kizárólagosságok és megkülönböztetések, azaz a társadalmi formáció struktúráját alkotó rendviszonyok ordinális tulajdonságai paradox módon éppen a szubsztanciális (tehát nem relacionális) tulajdonságok szakadatlan változása révén biztosíthatnak. Így egy adott pillanatban fönnulló rend szükségképpen az időbeli egymásutániság rendje is, amelyben valamennyi csoport múltja a közvetlenül alatta elhelyezkedő csoport jelenével, jövője pedig a közvetlenül fölötte elhelyezkedő csoport jelenével azonos” (Bourdieu 1979: 182–183).

Látható tehát, hogy a folyamatosságról és a változásról szólva Bourdieu ugyanúgy járt el, mint a társadalmi osztályok és a társadalmi nemek kapcsán. Ahogy a társa-

dalmi osztályokról megfogalmazottakat a nemi osztályokra vetíti, ugyanúgy terjeszti ki a társadalmi reprodukciós folyamatok általános sajátosságairól kifejtett gondolatait is a nemileg meghatározott csoportokra, a férfiakra és a nőkre.²³ Azaz: a bourdieu-i paradigma (és az alapját képező fogalmi masinéria) újabb és újabb területeken bizonyul alkalmazhatónak. Kérdés persze, hogyan illeszkedik ez az eljárás mód a kortárs szociológia nemzetközi trendjeibe, összefüggésrendszerébe, s mennyiben van összhangban a témával foglalkozó kutatók eredményeivel.

Bourdieu és a férfikutatások

A nyolcvanas évek közepétől fogva mind jelentősebb akadémiai érdeklődés nyilvánul meg a férfiak, s a velük kapcsolatos társadalmi jelenségek kutatása iránt. E terület expanziója jórészt azon paradoxon fölismerésén alapul, hogy míg a modernitás csaknem valamennyi fontosabb társadalomtudományi paradigmája „male-stream mesternarratívaként”, azaz a férfilét, illetve férfibeágyazottság latens objektivációjaként értelmezhető, addig a modern szociológia e férfítapasztalat társadalmi meghatározóival és összetevőivel a közelmúltig szinte egyáltalán nem foglalkozott. A férfikutatások a maskulinitást, illetve annak társadalmi konstrukcióját nem univerzális érvényű adottságként, hanem a társadalmi nemi szerepek által történetileg és kulturálisan meghatározott, reflexióra méltó, különös emberi tapasztalatként fogják föl (Brod 2001).

A férfikutatások körébe sorolható megközelítések előszeretettel foglalkoznak a „maskulinitás pluralitásával”, a változó férfiszerepekkel: az apasággal, az elvált férj pozíciójával, a barátsággal, a szexuális másság különböző formáival (a homo- és biszexualitással, transzszexualitással), a férfi életciklusaival és különböző élet-szféráival (így a férfiak magánéletének korábban nem kutatott témájával), s mindenekelőtt a férfiasság válságával. Azzal nevezetesen, hogy a férfi hogyan kerül alárendelt, vesztes, kiszolgáltatott pozícióba az élet legkülönbözőbb nyilvános és privát szféráiban: a munkaerőpiacon, a politikai erőterben, vagy éppen a szexuális egyenrangúságát megkövetelő partnernőjével szemben. A férfiológia szakirodalmának egyik *ellenkulcsfogalma* a „hegemón maskulinitás”²⁴, mely főként a szerzők dekonstruktív készlettségének kielését szolgálja. Azt nevezetesen, hogy szűkebb tárgyuk kapcsán bebizonyíthatassák, mennyire *nem* hegemón immár a maskulinitás általuk vizsgált formája. És bármelyik alább említendő (önmagát akár modernként, akár posztmodernként meghatározó) szerzőről legyen is szó, abban *valamennyien* megegyeznek, hogy a férfi/férfiasság témakörét valamilyen módon a nő/nőiség iránti viszonyában vizsgálják, s hogy e viszonyban, annak ordinális és szubsztanciális sajátosságaiban *a tradicionális férfiuralom hanyatlását*,

23 De akár még korábbra is visszamehetünk, s megállapíthatjuk, hogy a *Distinkció*ban kifejtett tételét tulajdonképpen már a *Reprodukció*ban (Bourdieu 1970), azaz az oktatási rendszer újratermelődésének logikájáról szóló művében megfogalmazza.

24 A „hegemón maskulinitás” kategóriája ebben a szakirodalomban nagyjából ugyanazt jelenti, mint Bourdieu-nél a „libido dominandi” fogalma.

relativizálódását, a nemek közötti távolság csökkenését, határainak elmosódását állapítják meg. (Minderről részletesebben lásd még: Hadas 2001, Kimmel 2001.)

Egyes radikálisabb megközelítések például a férfiasság kapcsán a transzvesztitákkal, férfitprostituáltakkal, női rendőrökkel, kifehéredett feketékkel, s az ő folyamatosan újradefiniált, újraegyeztetett, újrakontextualizált identitásukkal foglalkoznak (Cornwall és Lindisfarne 1996). Az ő álláspontjuk szerint korántsem magától értetődő, hogy a hím/férfi/férfias, valamint a nőstény/nő/nőies kategóriák fedik egymást. Azaz: álláspontjuk szerint túl kell lépni a „férfi” fogalom esszencializmusán, s figyelembe kell venni a fragmentált identitások végtelen játékait! Sőt! még radikálisabbak is akadnak közöttük, akik, mint Homi Bhabha, egyenesen a maszkulinitás „protézis” jellegéről, „függelék-” és „léthiányos” mivoltáról értekeznek (Bhabha 1995).

Egyesek persze mondhatják (miképpen mondják is), hogy az ilyen elképzelések az agyúgy is kifulladásfélben lévő posztmodern vadhajtságainak tekinthetők. Igen ám! Csakhogy jócskán akadnak olyan modern szerzők is, akik figyelemre méltó empirikus apparátus fölvonultatásával a férfiasság történelmi változékonysága mellett érvelnek, s például, mint Joseph és Elisabeth Pleck, az amerikai férfiasság négy történelmi változatát²⁵ különböztetik meg (lásd Brod 2001). Vagy mondjuk nem kevesebbre vállalkoznak, mint például az ausztrál Bob Connell, hogy a férfival, illetve férfiassággal kapcsolatos orvostudományi, filozófiai, történelmi, szociológiai, antropológiai tudást globális társadalomtörténelmi kontextusában tárgyalják (Connell 1995). De említhetjük Michael S. Kimmel, a terület kanonikus folyóiratának, a *Men and Masculinities* főszerkesztőjének nevét is e sorban, aki legújabb könyvében (Kimmel 2000) a társadalom radikálisan megváltozott nemi tagolódásának összefoglaló elemzését a férfikutatások tapasztalatait fölhasználva végzi el.

És így tovább, és így tovább. Ennek az írásnak nem célja – különösen a *Replika* 43/44-es számában megjelent válogatás után –, hogy Bourdieu e munkájának olvasóját részletesebben is eligazítsa a férfikutatások különböző irányzatai között. A fenti rövid utalásokkal csupán annak érzékeltetése volt a célom, hogy a *Férfiuralom* nagyon más irányba tart, nagyon más tézist fogalmaz meg, mint az itt említett szerzők. Ha élesen akarunk fogalmazni, azt mondhatjuk: a hegemon maszkulinitás (azaz a libido dominandin alapuló társadalmi viszonyok) dekonstrukcióját középpontjába állító férfikutatások éppen annak ellentétét fejtik ki lépten-nyomon, amit a neves francia szerző a *Férfiuralomban* megfogalmaz.

Mint láthattuk, Bourdieu úgy ír a férfiuralomról, hogy ennek során nem tartja fontosnak figyelembe venni a téma kurrens szakirodalmát. Joggal föltételezhetnénk tehát, hogy a sértett szerzők majd – kontárnak tekintve őt – töviről hegyire megcáfolják az általa kifejtetteket. Nos, ha ezt gondolnánk, föltételezésünk nem állná meg a helyét. Hiába keressük ugyanis a Bourdieu-vel polemizáló érveket a *men's studies* legkülönbözőbb szerzőinél, hiába várjuk, hogy majd vita bontakozik ki a radikálisan szemben álló pozíciók képviselői között, szerzőnk neve nem szerepel a névmutatókban: cáfolandóként sincs jelen a férfiológia szakirodalmában.

²⁵ 1820 előtt: az agrárpatriarchátus kora; 1820–1860: a kereskedők kora; 1860–1919: a hajszolt élet korszaka; 1919–1965: a társas gondoskodás korszaka.

S ez Bourdieu számára, aki a kilencvenes években az egyik legtöbbet idézett szociológus volt a szakmában, minden bizonnyal különös tapasztalat lehet.

A magyar fordításról

Amint azt az olvasó már érzékelhette, egyes szövegrészek magyar fordításának citálásakor nem tudtam eltekinteni néhány kritikai korrekció beiktatásától. S noha eredetileg nem tekintettem feladatomban, e tapasztalataim alapján most kötelességemnek érzem, hogy röviden szemügyre vegyem a *Férfiuralom* friss magyar kiadását is. E célból szűrőpróbaszerűen választottam ki hat szövegrészletet a könyvből. Tapasztalataim eléggé megdöbbentőek voltak: lényegében nem bukantam olyan – hangsúlyozom, véletlenszerűen kiválasztott! – szöveghelyre, ahol ne találtam volna különböző súlyú fordítási, értelmezési és szerkesztési gondokat.²⁶

1. példa: a tartalomjegyzék²⁷

Ha eltekintünk is a stilisztikai (és esztétikai?) jellegűnek minősíthető apróságoktól²⁸, a második és harmadik fejezet címét nem hagyhatjuk említés nélkül. Az eredetiben ugyanis a második rész címe: *L'anamnèse des constantes cachées*, míg a harmadik részé: *Permanences et changement*. Magyar fordításuk: „*A rejtett állandók felidézése*”, valamint „*Állandók és változók*”. Az még a kisebb gond, hogy a *felidézés* aligha adja vissza ugyanazt, mint a franciában és a magyarban egyaránt bevett orvosi terminus technicusként használt *anamnézis*. Az már nagyobb baj, hogy a magyarban érzékelhetetlenné válik: az eredetiben az *állandó* magyar fogalma mögött két kifejezés rejtőzik, melyek közül a másodiknak latin változata, a *permanencia*, amellet, hogy csaknem minden konnotáció magában foglalásával

26 Ha hiszi az olvasó, ha nem, az idézett szövegek kiválasztásakor úgy jártam el, hogy véletlenszerűen kinyitottam a francia könyvet, ujjammal ráböktem egy bekezdésre, majd megkerestem annak magyar fordítását. Eredményeimet legfőljebb annyiban „manipuláltam”, hogy az idézett szöveghelyek bemutatására nem azok megtalálásának sorrendjében, hanem – többé-kevésbé – a hibák súlyosbodását szem előtt tartva keríték sort.

27 Itt mindenekelőtt az tűnik szemünkbe (és e megjegyzés egyelőre nem a fordítással kapcsolatos), hogy a magyar kiadás – ellentétben a franciával – nem tartalmaz név- és tárgymutatót. Ez – talán mondani sem kell – igen sajnálatos, hiszen az olvasót lényeges adalékok sorától fosztja meg. A dolog érthetetlen, hiszen a fordításhoz és szerkesztéshez képest minimális időigényű munkáról lett volna szó. Ugyanakkor a kiadó mehetségére legyen mondván, hogy a magyar kiadásban – a franciával szemben – egy részletes bibliográfia található. Az már más kérdés, hogy a Seuil Kiadó névmutatója is meglepően *pancser*: többször nem tartalmazza a szövegtestben található neveket (arról nem is beszélve, hogy a kiemelkedő súllyal jelen lévő önhivatkozások – mint láttuk – teljesen hiányoznak belőle).

28 Mondjuk attól, hogy talán szerencsésebb lett volna a *préambule*-t és a *post-scriptum*-ot, a kifejezésnek a franciában is idegenszerű hangulatát megtartva, „preambulunként” és „postscriptumként” (nem) fordítani magyarra. Ezekhez képest nem túl szerencsés választás az „előljáróban”, illetve az „utóirat”. A „*conclusion*” esetében – a választott „*zárszó*” helyett, ami inkább egy konferencián tartott szóbeli megnyilvánulás jelölése lehetne – is pontosabb lett volna az „*összefoglalás*”. (Egyébként a francia oldalkép tördelése sokkal szebb és áttekinthetőbb, mint a magyar könyv esetében, annak köszönhetően, hogy a nagyobb részek címeit álló betűkkel szedték. Mindez talán a szöveg skolasztikus jellegéről korábban elmondottak alapján nem teljesen elhanyagolható. De, nem győzőm hangsúlyozni, ezek nem lényegi kérdések!)

lényegében pontosan azt jelenti, mint franciául, teljesen bevett a magyarban is. (Így bosszulja meg magát, ha egy fordító és kiadó görcsösen magyarítani igyekszik azt is, aminek éppen latinus voltában rejlik sajátos jelentéstartalma.) De ez még mindig apróság ahhoz képest, hogy a *changement* (azaz „változás”) *változókként* (ráadásul így, többes számban!!!) fordítatják, azt a benyomást keltve az olvasóban, hogy itt egy matematikai-statisztikai jellegű fejtegetésről lesz majd szó. (A „változót” mellékesen „variable”-nak mondja a francia.²⁹)

A második fejezet három alfejezetének francia címei a következők: *La masculinité comme noblesse*; *L'être féminin comme être-perçu*; valamint *La vision féminine de la vision masculine*. A magyar változatok: *A férfiaság nemesség*; *A női lét mint észlelet*; valamint *Férfi látásmód női szemszögből*. Ezekkel a fordításokkal nagy baj nincs, csak éppen nem könnyen belátható, hogy a szerző számára oly fontos szimmetriaelvet miért rendelte alá a fordító a változatosság elvének. Hiszen sok rosszat el lehet mondani Bourdieu-ról, csak egyet nem: hogy ne választaná meg szinte kínos pedantériával a fogalmait. S ha ő úgy ítéli meg, hogy szóismétlést, illetve szóismétlést vagy hasonlítást alkalmaz (skolasztika!), azt egy fordítónak illenék respektálnia³⁰.

De a tartalomjegyzék összes eddigi hibái eltörpülnek a harmadik fejezet negyedik alfejezetének szinte érthetetlen fordítási szarvashibája mögött. A magyar változatban ugyanis a következő olvasható: „A struktúra *hatalma*”. Ezzel szemben a franciában ez áll: „*La force de la structure*”, ami magyarul azt jelenti: „a struktúra ereje”. Bourdieu ugyanis – jó strukturalistaként – meg van győződve arról (s bizonyos értelemben egész életműve erről szól), hogy a struktúrák ereje éppen ön-újratermelési képességükben rejlik. Ez az *erő*, miután a dolgok logikájából adódó, rejtett intézményesülési folyamatok következménye, semmiképpen sem keverhető össze a *hatalommal* (franciául: *pouvoir*), mely mindig ágensek (politikusok, katonák, papok vagy tanárok stb.) *relacionális pozícióihoz* kötötten értelmezhető.

2. példa

Ha fölütjük a könyv 42. oldalát, akkor a „Szimbolikus erőszak” című fejezet második bekezdésében a következőket olvashatjuk: „Nem áltatom magam azzal, hogy egyszer s mindenkorra eloszlathatom az összes félreértést, de hadd óvjak a legzavaróbb, közkeletű tévhitektől, amelyek a *jelképes erőszak* képzetére vonatkoznak, és elvi kiindulásuk a „*jelképes*” jelző többé-kevésbé leegyszerűsítő értelmezése” (az én kiemelésem: H. M.). Ugyanebben a bekezdésben még ötször szerepel a „jelképes” jelző, miközben a lapalji jegyzetben megadott irodalom címe a következő: „*Sur le pouvoir symbolique*”. Anélkül, hogy belefognék a „jelképes” és a „szimbolikus” fogalmak közötti különbségek ecsetelésébe, csupán egy

29 Korábban (l. a 21. jegyzetet) már idéztem azt a szövegrészletet, ahol a „*changements*” „*változókként*” (igaz, egyes számban, de kicsire most már nem adunk!), a „*permanencia*” pedig „*folytonosságként*”, azaz lényegében helyesen fordítottatt magyarrá. Csak éppen az olvasó nem tudhatja, hogy e szavak a fejezet címében a már említett „*állandók*” és „*változók*” megfelelői volnának. Ha a fordító következetes volna, a mondatnak így kellene festenie (amennyiben persze eltekintünk a 21-es jegyzetben javasolt változtatásoktól): „A körülmények szembeszökő *változói* elfedik a viszonylatok *állandóit*...”

30 Szerencsésebb lett volna tehát így fordítani: „A férfiaság mint nemesség”; „A női lét mint észlelt lét”; „A férfiszemszög női szemszögből”.

érvel állok elő: a magyar szaknyelvben a kérdés 1978 óta eldőlt (akkor jelent ugyanis meg a Ferge Zsuzsa és Léderer Pál által szerkesztett kitűnő és igényesen fordított Bourdieu-tanulmánykötetben [Bourdieu 1978] a „Szimbolikus tőke” című tanulmány). Nem megengedhető tehát, hogy a „jelképes tőke” fogalmát használjuk. Az pedig végképp nonszensz, hogy eközben a fejezet címében a „szimbolikus” jelző szerepeljen!³¹

3. példa

La constance des habitus (...) est ainsi un des facteurs les plus importants de la constance relative de la structure de la division sexuelle du travail: du fait que ces principes se transmettent, pour l'essentiel, de corps à corps, en deçà de la conscience et du discours, ils échappent pour une grande part aux prises du contrôle conscient et du même coup aux transformations ou aux corrections (102–103. o.).

A habitusok (...) állandósága az egyik legfontosabb tényezője a nemek szerinti munkaszervezet viszonylagos állandóságának. Mivel ezek az elvek lényegében testről testre vivődnek át a tudat, az érvelés mellőzésével, nagyrészt kiesnek a tudati kontroll, egyben az átalakulás, a korrekció hatálya alól (102. o.).

Először ránézésre olvashatónak látszik a magyar szöveg, s úgy tűnik, nagyjából pontosan visszaadja az eredetit. Ha azonban kicsit alaposabban újraolvassuk a magyar és a francia változatot, fölfigyelhetünk arra, hogy az első mondatban a „nemek szerinti munkaszervezet viszonylagos állandósága” megfogalmazás enyhén szólva is nagyvonalúan adja vissza azt, ami az eredetiben úgy szerepel, hogy „constance relative de la structure de la division sexuelle du travail”. Hiszen, túl azon, hogy a bennfentes olvasó számára egyértelmű a megfogalmazás durkheimiánus konnotációja (mint tudjuk, Bourdieu nemcsak strukturalista, hanem durkheimiánus is), a franciában a „szexuális munkamegosztás szerkezetének relatív állandóságáról” van szó (igen, „relatív”, s nem „viszonylagos”, hiába hangzik magyarosabban az utóbbi, ugyanis a magyar szaknyelv az előbbit választotta, ezáltal is kifejezvéen, hogy a bourdieu-i értelemben vett „relativitás” a szerző által kívánatosnak tartott „relacionális” szemléletmód része, amit, bármennyire sajnálják is esetleg a magyar nyelv csőszei, nem ad vissza a „viszonylagossági szemléletmód” formulája). A második mondat sem problémamentes, mivel az „en deçà de la conscience et du discours” megfogalmazásnak igen pongyola magyar megfelelője a „tudat, az érvelés mellőzésével” kitétel. Az eredeti szöveg ugyanis azt akarja mondani, hogy a testek közötti (az előző mondatban említett habitusok által közvetített, észlelt és megkülönböztetett), „tudaton és diskurzuson túli” állandókról van szó. A mondatban tehát nem a ráció által véghezvihető érvelésről, illetve annak mellőzéséről, hanem a „tudatelőttés” (vagy, ha tetszik, „tudatmögöttes”), tehát nem reflektált, ám strukturáló erővel bíró diskurzív jelenségekről van szó. És ezek jelölésére igenis a „diskurzus” fogalmát használja a magyar szaknyelv, mégpedig ugyanazon Foucault nyomán, akire egyébként – mint fentebb utaltam rá – Bourdieu is előszeretettel hivatkozik.

31 Ugyanez történik a „Szimbolikus javakkal való gazdálkodás és újratermelés stratégiái” című fejezetben is a 105. oldaltól kezdve.

4. példa

L'intention de sociodicée s'affirme ici sans ambages: le mythe fondateur institue, à l'origine même de la culture entendue comme ordre social dominé par le principe masculin, l'opposition constituante (déjà engagée, en fait à travers par exemple l'opposition de la fontaine et de la maison, dans les attendus qui servent à la justifier) entre la nature et la culture: à l'acte anomique, accompli à la fontaine, lieu féminin par excellence, et à l'initiative de la femme, perverse initiatrice, naturellement instruite des choses de l'amour, s'oppose l'acte soumis au *nomos*, domestique et domestiqué, exécuté à la demande de l'homme et conformément à l'ordre cosmique, et dans la maison, lieu de la nature cultivée, de la domination légitime du principe masculin sur le principe féminin" (25. o.).

Nincs itt semmi köntörfalazás. Az alapmítosz a férfielvű társadalmi berendezkedés-ként értelmezett civilizáció eredetéhez helyezi a meghatározó ellentétet (ami már a forrás és a ház szembeállításánál is az igazolását szolgáló elvárások képében jelentkezik) természet és kultúra, természetes és kulturált „szexualitás” között. Az anomikus aktussal, amely a forrásnál, par excellence női helyszínen, a szerelem dolgaiban természetstől jártas, csalárd csábító asszony kezdeményezésére megy végbe, szemben áll a *nomos*znak alávetett aktus, otthon, házias keretek között, amely a férfi felhívására, a dolgok rendjének, a társadalmi berendezkedés és a kozmikus rend alapvető hierarchiájának megfelelően bonyolódik a házban, a kulturált természetben, ahol jogosan uralkodik a férfielv a női elv felett (27–28. o.).

A francia szöveg ismeretében megállapítható, hogy a fordításnak magyarul így kellene kezdődnie: „A szociodicée szándéka köntörfalazás nélkül megnyilvánul itt”. Ehelyett a „Nincs itt semmi köntörfalazás” található. Ez azért gond, mert a szociodicéára történő utalás elmaradásának következtében lényegében érthetetlen a mondat. Annak folytatásában arról volna ugyanis szó, hogy az alapmítosz (vagy inkább ősmítosz) már a férfielv által uralt társadalmi rendként elgondolt *kultúra* eredetektor intézményesíti a természet és a kultúra, valamint az ezekből fakadó többi alapvető ellentétet. Azaz egyrészt – szemben a magyar szövegben található megfogalmazásokkal – az eredetiben szó sincs semmiféle *civilizáció*ról (ha valakit érdekel, milyen különbségek tételezhetők kultúra és civilizáció között, figyelmébe ajánlom Norbert Eliasnak „A civilizáció folyamata” című alapművét). Másrészt nem azon van a hangsúly – ismét csak szemben a magyar fordítással –, hogy az ősmítosz mit hova *helyez*, hanem arról, hogy a szociodicée már az ősmítosz révén *intézményesíti* a nemileg meghatározott oppozíciókat. Az intézményesítés megint csak olyan terminus technicus, mely egy szociológiai szakszövegben nem helyettesíthető. A nehéz és hosszú második mondat viszonylag pontos, sőt olykor szép is (például a „csalárd csábító asszony” kitétel nekem jobban tetszik, mint az eredeti „perverse initiatrice” – kérdés persze, hogy ugyanazt jelenti-e). Ugyanakkor szerencsés lett volna minden esetben visszaadni az eredeti szójátékait (például az „acte soumis au *nomos*, domestique et domestiqué”-t fordítva elegánsabb lett volna a „*nomos*znak alávetett házi(as) és háziasított aktus”-ról beszélni).

5. példa

La technique du fondu enchaîné, chère à Virginia Woolf, fait ici merveille. L'aventure guerrière et la renommée qui la consacre étant une métaphore de l'aventure intellectuelle et du capital symbolique de célébrité qu'elle poursuit, l'*illusio* ludique

permet de reproduire à un degré plus élevé de déréalisation, donc à un moindre coût, l'*illusio* académique de l'existence ordinaire, avec ses enjeux vitaux et ses investissements passionnés – tout ce qui agite les discussions de Mr Ramsay et de ses disciples: elle autorise le travail de désinvestissement partiel et contrôlé qui est nécessaire pour assumer et surmonter la désillusion („Il n'avait pas de génie; il n'y avait aucune prétention") tout en sauvant l'*illusio* fondamentale, l'investissement dans le jeu lui-même, la conviction que le jeu mérite d'être joué malgré tout, jusqu'au bout, et selon les règles (puisque, après tout, le dernier des sans-grade peut toujours au moins „mourir debout"...) (81. o.).

Itt csodát tesz a Virginia Woolfnak oly kedves technika, a tudatfolyamok egybeolvasztása. A kockázatos haditett és az azt megszentelő hírnév a szellemi kaland és az általa hajszolt szimbolikus tőke, a kiválóság metaforája, s ezért a játék *illusio*ja az elvonatkoztatás magasabb szintjén – ahol kevesebb a vesztenivaló – másolja a hétköznapi lét akadémiás *illusio*ját a maga életbe vágó tétjeivel, szenvedélyes odaadásával. Ezek mindenesetül ott munkálnak Mr. Ramsey és tanítványai vitáiban: lehetővé teszik a részleges, fegyelmezett kívülhelyezkedés munkáját, ami a dezillúzió vállalásához és legyőzéséhez elengedhetetlen („Nem volt lángész, nem is akart az lenni...") (83. o.).

Hogy a francia könyvben található „fonde enchaîné” (vagy inkább „fonde-enchaîné”, kötőjellel, ahogy a cikkben szerepel [Bourdieu 1990b: 23]) „tudatfolyamok egybeolvasztásaként”, s nem „áttűnéstechnikaként” fordítódik, még megbocsátható.³² Stíluskérdés, hogy a szimbolikus tőke „hajszolt”-e, vagy inkább „hőn áhított” (hogy aztán itt miért „szimbolikus”, s miért nem „jelképes”, ha többnyire „jelképes” a tőke, ne firtassuk!), bár számomra a „hőn áhított” pontosabbnak tűnik. Az viszont már nem stíluskérdés, hogy az eredetiben szó sincs „kockázatos” haditetről, csupán háborús kalandról. De még ez sem tragédia. Az ezt követő mondatban azonban már annyi fordítási hiba van, hogy mindegyikre rá sem tudok mutatni. Ezért – a 32-es lábjegyzethez utalva az olvasót – megelégszem azzal, hogy néhány megjegyzéssel éljek.

A francia szöveg második mondatában nem a „kiválóság” („excellence”), hanem a „híresség” („celebrité”) metaforájáról van szó. Továbbá: az eredeti nem azt akar-

32 Abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll *majdnem* ugyanezen mondatoknak egy Ádám Péter-féle másik magyar fordítása is. Lássuk:

„A Virginia Woolfnak oly kedves áttűnéstechnika itt csodát művel: mivel a katonai kaland és a kalandot megszentelő hírnév itt a szellemi kalandnak és a hőn áhított híresség szimbolikus tőkéjének metaforája, a játékos *illúzió* lehetővé teszi, hogy a derealizáció magasabb fokán, vagyis kevesebb költséggráfordítással reprodukálják a hétköznapi lét illúzióját, életbevágó tétjeivel és szenvedélyes beruházásaival – vagyis mindazt, amin Mr. Ramsey tanítványaival vitázik; ez a katonai kaland teszi lehetővé azt a részleges és ellenőrzött libidó-visszavonást, amely nélkül aligha lehetne vállalni és meghaladni az illúzióvesztést (»Nem volt különösebben tehetséges; nem volt semmi becsvágya«), de közben megmenti az alapvető *illúziót*, magába a játékba való beruházást, azt a meggyőződést, hogy – mindezek ellenére – érdemes részt venni a játékban, hogy a játék megéri a fáradságot, megéri, hogy végigjátsszák, mégpedig a bevett szabályok szerint (hiszen, végső soron, a legutolsó közkatona is módja van rá, hogy »állva fogadja a halált...«)» (Bourdieu 1994: 34).

Megjegyzendő, hogy a két francia szövegváltozat között két különbség található. Az első, hogy a korábbi cikkváltozat második mondatából hiányzik az „académique” jelző a másodszer szereplő „illúzió”-t követően, valamint, hogy az idézet végén még nem található meg – a lényegében stilisztikai funkciójú – „au moins” toldalekszó (Bourdieu 1990: 23). Ezek beillesztésével az Ádám-fordítás így festene: „...vagyis kevesebb költséggráfordítással reprodukálják a hétköznapi lét *akadémiai* illúzióját”, illetve: „(... a legutolsó közkatona is módja van rá, hogy *legalább* »állva fogadja a halált«)”.

ja mondani, hogy a játék illúziója (vagy, ha tetszik, *illúziója*) „másolja a hétköznapi lét akadémikus illúzióját”, hanem azt, hogy „lehetővé teszi a hétköznapi lét *akadémiai* (vagyis nem akadémikus, azaz „mereven iskolás, maradi”, hanem az akadémiai intézményrendszerhez kötődő!) illúziójának *újratermelését* (tehát nem kopírozásról, hanem reprodukcióról van szó). És, talán mondani sem kell, az újratermelésre történő utalás eltüntetése azért rendkívül kínos egy Bourdieu-szövegből, mert ez a szerző egyik legfontosabb terminus technicus. Ráadásul az „investissement” sem „odaadást”, hanem „beruházást” jelent. Ekkorra persze már a mondat teljesen érthetetlen. És ehhez még tegyük hozzá, hogy a francia tagmondatok közötti értelmező viszony (l. Ádám Péter fordítását!) a magyarban oksági viszonyrá válik. (Hiszen azt olvashatjuk, hogy a játék illúziója *azért* másol – pontosabban „s” azért! –, mert a szimbolikus tőke a kiválóság metaforája; azaz a metafora lesz a tagmondat állítmánya!!!) Ezzel átléptünk a paródia birodalmába. S ott is maradunk. Ha ugyanis rákérdezzünk a következő mondatra („Mi teszi lehetővé a részleges, fegyelmezett kívülhelyezkedés munkáját?”), a magyar szöveg alapján a következő választ adhatjuk: „*ezek* teszi lehetővé”. S hogy mire utal az „*ezek*” (a francia eredetiben: „*elle*”)? Kíváncsi volnék, akad-e magyar olvasó, aki az Ádám Péter-féle fordítás híján is kitalálja³³. Ezt követően már igazán apróság, hogy a „legutolsó közkatona” („*le dernier sans grade*”) „legutolsó nyeretlenként” említettik.

6. példa

„POST-SCRIPTUM SUR LA DOMINATION ET L'AMOUR

S'arrête à ce point, ce serait s'abandonner au »plaisir de désillusionner«, qu'évoquait Virginia Woolf (et qui fait sans doute partie des satisfactions parfois subrepticement poursuivies par la sociologie), et tenir à l'écart de la recherche tout l'univers enchanté des relations amoureuses (1. o.).

(ad.1) J'ai dit souvent, notamment à la fin de *La Distinction* (op. cit., p. 566), la part que la recherche des plaisirs de la »vision lucide« pouvait avoir dans la *libido sciendi* spécifiquement sociologique sans voir que le »plaisir de désillusionner«, qui en est inséparable, pouvait expliquer, et pour partie justifier, certaines des réactions les plus violemment négatives que suscite la sociologie.” (116. o.)

„UTÓIRAT AZ URALOMRÓL ÉS A SZERELEMÉRŐL
...” (117.o.)

Ennyi.

Azaz: az *Utóirat* első mondata a hozzá tartozó lábjegyzettel együtt nem került be a magyar szövegbe. Ez volt az a pillanat, amikor elhatároztam: nem folytatom tovább a két fordítás összevetését.

³³ Megfejtés: a háborús kaland (illetve – a friss fordítás alapján – a „kockázatos hadített”) teszi ezt lehetővé.

Hivatkozott irodalom

- Bhabha, Homi K. (1995): Are You a Man or a Mouse? In *Constructing Masculinity*. M. Berger, B. Wallis, S. Watson (szerk.), 57-68. London: Routledge.
- Bourdieu, P. és J. C. Passeron (1970): *La Reproduction. Éléments d'une théorie du système d'enseignement*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Tanulmányok. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1979): *La Distinction*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1980a): *Le sens pratique*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1980b): *Questions de sociologie*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1982): *Ce que parler veut dire*. Paris: Fayard.
- Bourdieu, P. (1984): *Homo Academicus*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1985): Előadás a College de France-ban 1985. május 25-én.
- Bourdieu, P. (1987): *Choses dites*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. és Loic J. D. Wacquant (1989): Toward a Reflexive Sociology. Workshop with P. Bourdieu. In *Sociological Theory*, 7. köt. (Magyarul: A reflexív szociológia felé. *Replika*, 1990/1.)
- Bourdieu, P. (1990a): Un contrat sous contrainte. In *Actes de la recherche en sciences sociales*, 81/82.
- Bourdieu, P. (1990b): La domination masculine. In *Actes de la recherche en sciences sociales*, 84: 2–32.
- Bourdieu, P. (1994): Férfiuralom. In *Férfiuralom*. Hadas Miklós (szerk.), 7–55. Budapest: Replika kör. (Fordította: Ádám Péter.)
- Brod, Harry (2001): Bevezetés: a férfikutatások témái és tézisei. In *Replika*, 43/44: 37–53.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble*. New York: Routledge.
- Connell, R. W. (1995): *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Cornwall, Andrea és Nancy Lindisfarne (1996): *Dislocating Masculinity*. London: Routledge.
- Hadas Miklós (1993): *A racionális döntések elmélete és az újmessianizmus*. BUKSZ. 1993 nyár.
- Hadas Miklós (1994): Férfiuralom. Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. In *Replika*, 13/14: 47–54.
- Hadas Miklós (2001): Hímnem, többes szám. In *Replika*, 43/44: 25–36.
- Kimmel, Michael S. (2000): *The Gendered Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Kimmel, Michael S. (2001): A maszkulinitás jelenkori „válsága” történelmi perspektívából. In *Replika*, 43/44: 55–73.
- Woolf, V. (1971): *A világtótorony*. Budapest: Gondolat. (Fordította: Mátyás Sándor.)